

Даница Б. Комненовић*

МИНИЈАТУРЕ ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉА ПОПА НИКОДИМА (НБКМ 41)

САЖЕТАК: Четворојеванђеље попа Никодима чува се у Народној библиотеци у Софији (НБКМ 41), а један лист, са минијатуром јеванђелисте Луке, налази се у Музеју примењене уметности у Београду (инв. бр. 1350). Рукопис је датован у прву половину XV века. Поред орнаменталних украса, у оквиру кодекса су сачуване и целостраничне минијатуре с портретима јеванђелиста. У раду је извршена анализа тих минијатура, с нагласком на њиховим иконографским и стилским решењима, с посебним освртом на могуће аналогije у средњовековној српској и византијској уметности. Нарочита пажња посвећена је персонификацијама божанске Премудрости у обличју анђела, сликаним поред писаца јеванђеља.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Четворојеванђеље попа Никодима, стара српска минијатура, Премудрост, анђели.

Четворојеванђеље попа Никодима представља један од занимљивијих примера српског минијатурног сликарства прве половине XV века. Без обзира на пажљиво обрађене минијатуре које красе овај рукопис, он до данас није у већој мери заокружио пажњу истраживача. Бугарски лингвист Бењо Цонев га је давне 1910. године први описао и датовао у XV век без додатних објашњења и прецизнијих података који би у већој мери расветлили историјат рукописа (ЦОНЕВЪ 1910: 37–38). За разлику од њега, Елисавета Мусакова (МУСАКОВА 1993: 351–355) прецизније смешта Никодимово четворојеванђеље у период између тридесетих и педесетих година XV столећа, доводећи минијатуре (најпре ону са представом Светог Јована) у везу са споменицима Моравске Србије.

Четворојеванђеље попа Никодима је писано на хартији величине 27,5 × 19 cm и данас има укупно 299 листова смештених, након рестаурације, у савремене корице. Рукопис је писан српским правописом и садржи четири јеванђеља, распоред читања

* Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Оригинални научни рад / Original scientific paper; danica.komnenovic@yahoo.com

и месецослов.¹ Чува се у рукописној збирци Народне библиотеке у Софији (Национална библиотека Св. св. Кирил и Методиј) под бројем 41 (првобитна сигнатура била је под бројем 181, како се и наводи у старијој литератури), где је донет са територије данашње Северне Македоније (ЦОНЕВЪ 1910: 38). Један лист рукописа, на коме је минијатура јеванђелиста Луке, чува се у Музеју примењене уметности у Београду (инв. бр. 1350).

Никодимово четворојеванђеље је рестаурисано 1976. године поводом изложбе „Българска ръкописна книга X–XVIII век”, одржане у Софији исте године (ВЪЛКОВА 2012: 95). Тада су рестаураторски радови урађени на већем броју средњовековних рукописа који се чувају у различитим установама Бугарске. Међу њима, само они у најлошијем стању претрпели су комплетну рестаурацију, попут Никодимовог четворојеванђеља.² Том приликом рестаураторски радови на рукопису су извршени, чини се, врло педантно и у складу са тадашњом праксом. Међутим, листови са минијатурама су на погрешан начин враћени у кодекс. Наиме, у рукописној традицији средњег века ауторски портрети јеванђелиста, приказани у тренуцима надахнућа док исписују јеванђеља, смештају се испред текстова које су саставили. У нашем случају, целостраничне минијатуре са представама аутора су погрешно уметнуте међу прве стране јеванђеља (минијатура са представом јеванђелисте Матеја смештена је тек на 17. лист), а пергаментни листови, који су се налазили на почетку и крају кодекса (а који су део неког старијег грчког рукописа из XIII века, који је, у непознатом тренутку уметнут у Четворојеванђеље) одвојени су у другу збирку.³ Имајући у виду рестаурацију рукописа и измене које су том приликом настале, у историографији се први описи и анализе рукописа, пре свега код Бења Цонева (1910: 37–38) и Маре Харисијадис (1973: 85–96), односе на стање пре извршене рестаурације, па се зато фолијација и пагинација које су старији аутори забележили, разликују од данашњих.

Као што смо навели, рукопис је украшен целостраничним представама четворице јеванђелиста. Поред минијатура, које ће бити предмет овог рада, у оквиру Никодимовог четворојеванђеља налазе се и богато украшене заставице, орнаменталне траке и иницијали.⁴ На почетку сваког јеванђеља (л. 7, 88, 143 и 221) налази се велико квадратно или степенасто заглавље, испуњено различитим преплетима, чворовима или флоралним мотивима. Цртеж је рађен црвеним мастилом, а унутрашњи делови заставица испуњени су окер, зеленом и плавом бојом. Истим начином обликовани су почетни иницијали сваког јеванђеља. Једноставније заставице налазе се на л. 3 и 85⁵, такође рађене црвеним мастилом, формирајући облик густог преплета или

¹ Приказ целог рукописа са објашњењима, вид. сајт Националне библиотеке „Св. св. Кирил и Методиј”: <http://82.147.128.134/slr/public/image>

² Детаљније о рестаурацији вид. ВЪЛКОВА 2012: 95–96, са старијом литературом.

³ У питању су пергаментни листови грчког Октоиха или Триода, премештени у други фонд (НБКМ Гр. 35, XIII век, л. 1–2, 300–301), вид. ВЪЛКОВА 2012: 96.

⁴ Детаљно о орнаментима Никодимовог четворојеванђеља: ХАРИСИЈАДИС 1973: 87–93.

⁵ У рукопису НБКМ 41 је погрешно записан број стране 87. Наиме, заставица се налази на л. 85^v.

правоугаоног поља испуњеног лозицом. На листовима 86^v, 139^v, 217^v и 291 орнаменталним тракама су наглашени поједини делови текста.

Рукопис НБКМ 41 носи назив по писару јеромонаху Никодиму, који је своје име забележио на л. 298^v (ЦОНЕВЋ 1910: 38). Њему се приписују још три рукописне књиге – Четворојеванђеље из Ватиканске библиотеке (Cod. slav. 5), Четворојеванђеље из Хиландарске збирке (Хиландар, бр. 56) и Четворојеванђеље из библиотеке Марћана у Венецији (СССХСВ, 12380) – датоване у почетак или прву половину XV века (ХАРИСИЈАДИС 1973: 85–94; МАКСИМОВИЋ 1976: 59–67; МУСАКОВА 1993: 351–355; МАНО ЗИСИ 1998: 75–83). У оквиру истраживања поменутих кодекса, примећено је да постоји стилска блискост илуминације са нашим рукописом и то код обраде заставица и иницијала, док су минијатуре сачуване једино у оквиру Четворојеванђеља попа Никодима. Како није сачувано име сликара, М. Харисијадис не искључује могућност да је и њих урадио сâм Никодим (ХАРИСИЈАДИС 1973: 94).

У рукопису НБКМ 41 налазе се три целостраничне минијатуре са ликовима јеванђелиста Матеја, Марка и Јована. Лист са минијатуром Светог Луке, који недостаје овом кодексу, како смо већ истакли, чува се у Музеју примењене уметности у Београду (под инвентарским бројем 1350).⁶ Она је постала део збирке Музеја примењене уметности од 1955. године, када је откупљена од Љубице Ивановић (ЈАНЦ 1956: 110–111). Загорка Јанц је изнела претпоставку да је књига рађена у XVI веку и то на основу „третмана фигуре, тамнијег колорита, рђавог квалитета темпере и одсуства злата” (ЈАНЦ 1956: 110). Истог мишљења су били и аутори који су у краћим описима (без претераног удубљивања) писали о овој минијатури (МОЋИН 1964: 33–38; РАДОЈКОВИЋ 1984: 46; АНДРЕЈЕВИЋ-КУН 1970: 48; ЗОРИЋ 2005: 131). Ипак, Мара Харисијадис минијатуру јеванђелисте Луке исправно смешта у ранији период, те на основу формата минијатуре, организације композиције, али пре свега стила, препознаје ову минијатуру као ону која недостаје у рукопису у софијској Народној библиотеци (ХАРИСИЈАДИС 1973: 89). У овом раду прихватамо тај закључак као тачан.

Минијатуре са портретима четворице јеванђелиста су рађене темпером преко целог листа, док је полеђина хартије празна⁷. Оне су уоквирене црвеним рамом и још једном танком црвеном линијом, формирајући оквир украшен флоралним орнаментом у угловима и крстоликим мотивом у горњем делу рама. Фигуре јеванђелиста насликане су на основи која је у горњем делу тамноплаве, а у доњем зелене боје. Писци јеванђеља представљени су у свом уобичајеном иконографском лику и уз свакога је исписано његово име. Минијатуре су сличног композиционог решења, али су портрети различитих димензија, као и организација архитектонских кулиса иза њих.

На л. 17 налази се минијатура са ауторским портретом јеванђелисте Матеја, оштећена целом дужином на десној страни листа. Јеванђелист је одевен у љубичасти хитон

⁶ Данас се чува под инвентарским бројем 1350, док се у старијој литератури води под старим бројем 1354.

⁷ Једино се на полеђини листа са представом јеванђелисте Јована налази запис из XIX века.

Сл. 1. *Јеванђелиста Лука*, Музеј примењене уметности у Београду (инв. бр. 1350)
(фото: Музеј примењене уметности у Београду)*

* Овом приликом желим да захвалим Јелени Пераћ, кустосу Музеја примењене уметности у Београду, на уступљеној репродукцији.

и зелени химатион, а драперије су, као и на минијатурама које следе, моделоване сенчењем основне боје са белим акцентима. Левом руком придржава кодекс у који каламусом, десном руком, исписује почетне речи свог јеванђеља. Писац седи на окер клупи са наслоном, ногама подигнутим на четвороугаоно постоље, а испред њега су сталак са предлошком и део писаће опреме. Лице и откривени делови тела моделовани су окер тоновима, са ружичастим примесама на јагодицама и белим акцентима на осветљеним деловима. Око главе јеванђелиста је златан нимб. У позадини композиције налази се зеленом бојом осликана грађевина, која је црвеним велумом повезана са сталком испред писца јеванђеља.

За разлику од фигуре јеванђелисте Матеја која доминира минијатуром на л. 17, фигура Светог Марка на л. 87 је знатно мањих димензија. На овој композицији пак налази се упадљива архитектонска кулиса. Три светлосмеђе грађевине, од којих су две више повезане црвеним велумом, заједно са нижим црвеним здањем, затварају позадину ове минијатуре. У централном делу представе приказана је седећа фигура Светог Марка док исписује почетни стих свог јеванђеља. Лик светог, обележен нимбом, насликан је према уобичајеном обрасцу – мушкарац средњих година, са тамном косом и брадом. Одевен је у плави хитон и љубичасти химатион, а на стопалима су дискретне сандале, што можемо да видимо и код преостале тројице јеванђелиста. Непропорционално насликана фигура Светог Марка смештена је на црвени јастук и окер клупу, док у рукама држи каламус и кодекс, попут јеванђелисте Матеја. Ситна стопала ослоњена су на четвороугаони окер/црвени подножник, а истом бојом је насликано постоље за књигу, испред јеванђелисте. У наставку клупе приказан је сто са прибором за писање. За моделовање инкарната такође је и на овој минијатури коришћен тамни окер са додацима ружичастих тонова.

Јеванђелиста Лука (Сл. 1) по старосном добу близак је Светом Марку. Он седи на клупи, решеној попут оне на којој седи јеванђелиста Матеј. У питању је окер клупа, са наслоном који је на врху декорисан, а светитељ седи на плавом јастуку. Исте плаве боје је и хитон јеванђелисте, преко којег је зелени химатион. Као и код осталих писаца јеванђеља у Никодимовом кодексу, и Лукине ноге су ослоњене на окер подножник, а испред њега је сточић са писаћим прибором. Над овим шестоугаоним сточићем уздиже се тордирани стуб који носи сталак са отвореним кодексом, а преко њега је неисписан свитак. Јеванђелиста је приказан у тренутку писања почетних речи свог текста. Попут Матеје и Марка, држи кодекс на коленима. Левом руком га придржава, док десном исписује почетне речи свог јеванђеља. И на овој минијатури је писац јеванђеља приказан у ентеријеру који је означен здањима – у позадини су две грађевине са двосливним крововима, између којих је црвени велум. Већа, ружичаста грађевина делимично је затворена црвеном завесом.

Четврти јеванђелиста, Св. Јован Богослов, представљен је на л. 220. Апостол је приказан како седи на црвеном јастуку постављеном на окер клупу, а ноге су му ослоњене на подножник исте боје. Одевен је у плави хитон и окер химатион, а око главе има златни ореол. Испред Св. Јована су сиви сто са прибором за писање и лист

Сл. 2. Јеванђелиста Јован, Никодимово четворојеванђеље, НБКМ 41, л. 220
(фото: сајт НБКМ)

са записом почетних речи његовог јеванђеља. За разлику од Матеја, Марка и Луке, јеванђелиста Јован десном руком придржава свој текст, док у левој држи писаљку. Светитељ је, попут остале тројице јеванђелиста, приказан са архитектонском кулисом у позадини, иако се често слика у екстеријеру, односно у пећини, која указује на место где је Св. Јован примио божанско надахнуће. Оно је овде персонификовано крилатом младоликом фигуром дуге косе која стоји иза леђа писца. Две грађевине ружичасте боје, завршене равним крововима, повезане су црвеним велумом (Сл. 2).

Наведена минијатура је интересантног и надамце специфичног иконографског решења које у потпуности прати литерарни предлог од ког је настао. Наиме, према почетним стиховима Откривења Светога Јована Богослова 1: 1: „Откривење Исуса Христа, које даде Њему Бог, да покаже слугама својим шта ће скоро бити, и показа, пославши по анђелу свом слуги свом Јовану”, Јовану је откривење послато по анђелу, на основу чега се овај јеванђелиста најчешће представља окренуте главе према извору надахнућа. Такво решење је примењено на минијатури Никодимовог четворојеванђеља, где је јеванђелиста Јован приказан у присуству фигуре анђела – божанске Премудрости, смештене поред клупе на којој седи, главом окренут ка долазећој инспирацији.⁸ Божанска Премудрост је одевена у цинобер хаљину, са златним нимбом око главе и браон крилима, и гестом руке изгледа као да се обраћа писцу.

У анализи овог рукописа и поглавито минијатуре са представом јеванђелисте Јована, примећујемо да се представа анђела као божанског надахнућа, смештена иза фигуре јеванђелисте, доста ретко појављује не само у рукописном наслеђу већ и у целокупном фреско-сликарству српског средњег века. Наиме, фигуре персонификације божанског надахнућа почињу у српској уметности да се јављају од времена владавине краља Милутина (1282–1321). Оне могу бити представљане у облику анђела који се налази иза фигуре јеванђелисте (као у Никодимовом четворојеванђељу) или долеће ка њему, а често су представљане и у виду младих девојака, које су иконографски инспирисане представама муза сликаних уз античке писце и филозофе (РАДОЈЧИЋ 1966: 9–22; ВРАНЕШЕВИЋ 2012: 415–428). Овај мотив, као део античког наслеђа, нашао је своје место у оквирима византијског културног круга у време владавине династије Палеолога, када се интензивно развија под јаким грчко-хеленистичким утицајима, одакле су га у XIV веку прихватили и српски сликари. Античке музе, продуховљене хришћанским контекстом, послужиле су и за истицање отелотворене инспирације коју су примили јеванђелисти.

Када је реч о српском средњовековном рукописном наслеђу, представе божанске Премудрости као античких муза, насликаних у виду девојака без крила, могу се још пронаћи у Куманичком четворојеванђељу (Београд, Архив САНУ, бр. 69) и Четворојеванђељу патријарха Саве (Хиландар, бр. 13), репрезентативним рукописима богатог

⁸ Јеванђелиста Јован се често приказује са учеником Прохором – нпр. Куманичко четворојеванђеље или Четворојеванђеље патријарха Саве; или како му се из сегмента неба пружа зрак до увета, као симбол божанског надахнућа – нпр. Четворојеванђеље Хлудов 10.

стваралаштва XIV века, али и у знатно млађем Радослављевом јеванђељу (Санкт Петербург, Руска национална библиотека, F. I. N 591) из 1428/1429. године (РАДОЈЧИЋ 1950: 31–32, 37–38; МАКСИМОВИЋ 1983: 41; ВРАНЕШЕВИЋ 2011: 377–388; ОТАШЕВИЋ, РАКИЋ и др. 2016: 185–190; ПРОЛОВИЋ 2016: 331–339). У наведеним рукописима су аутори јеванђеља приказани за писаћим столом, а непосредно иза њих су насликане младе девојке, које у великој мери наликују античким музама које су биле инспирација античким писцима. Женске фигуре су једино у Четворојеванђељу патријарха Саве сигниране као „Премудрост”.

С друге стране, како досадашња истраживања показују, слика анђела, каква се налази на минијатури Никодимовог четворојеванђеља у склопу ауторског портрета Јована Богослова, појављује се знатно ређе. Стога је од значаја потражити аналогije у оквиру историје старог српског зидног и минијатурног сликарства. Тако ће се лакше пронаћи споменици који су могли утицати на настанак Никодимовог четворојеванђеља, а тиме ће се створити могућности да се поузданије утврди место његовог настанка.

Већ је Е. Мусакова истакла извесне сличности нашег рукописа са савременим грчким Изборним јеванђељем Британске библиотеке (Add MS 37008, л. 1^v) (МУСАКОВА 1993: 352) (Сл. 3). Ту је представљен јеванђелиста Јован у седећем положају на окер клупи, док исписује текст на ротулусу у крилу. Позадина композиције врло је интересантно решена. Наиме, истовремено су представљени и ентеријер и екстеријер, односно пећина на Патмосу и две грађевине које алудирају на затворени, унутрашњи, простор (SPATHARAKIS 1981: a68, b280). Иза леђа јеванђелисте приказан је анђео који светитељу пружа свитак.⁹

Осим у рукописном наслеђу, јеванђелисти, писци сведочанства о Христовом животу на земљи, сликају се и у оквиру византијског и старог српског монументалног сликарства, те су своје место, према давно установљеном обичају, нашли на пандантифима православних храмова. Од XIV века, почев од задужбина краља Милутина, јеванђелисти почињу да се приказују у присуству анђела – божанске инспирације (ТОДИЋ 1998: 95–96). Добро очуван пример у храму Богородице Одигитрије у Пећкој патријаршији (око 1335) привлачи посебну пажњу. Иконографско решење те композиције има сличности са нашим Четворојеванђељем, како је већ поменула М. Харисијадис (1973: 92–93). Јеванђелисти су приказани у стандардном положају и радњи, док исписују своје текстове, окружени уобичајеним амбијентом, док им с леђа прилазе женске фигуре са крилима, налик анђелима, приносећи ротулусе. Такође је интересантно нагласити да су ове фигуре и означене натписом **ΠΡΕΜΟΥΔΡΟΣΤΗ**. Насликане су у непосредној близини писаца и чине саставни део композиције (Ђурић, Ћирковић и др. 1990: 146). Овде бисмо још истакли и пример из цркве манастира

⁹ Персонификације Премудрости у облику анђела који стоји иза јеванђелисте сачуване су и у млађим српским средњовековним рукописима, из XVI века – Беочинском четворојеванђељу (Београд, Музеј СПЦ, Оставина Р. Грујића, бр. 204) (РАКИЋ 2012: 206–208) и Великосредишком четворојеванђељу (Велико Средиште, Црква Светих арханђела Михаила и Гаврила) (РАКИЋ 2012: 200–202), као и у грчком изборном јеванђељу из XVI века – Кутлумуш бр. 291 (PELEKANIDIS 1974: 284–285, 463).

Сл. 3. Јеванђелиста Јован, British library Add MS 37008, л. 1^v (фото: <http://www.bl.uk>)

Сл. 4. *Јеванђелиста Јован*, Јошаница (фото: сајт Blago Fund)

Јошанице (Сл. 4), настао око 1435. године. Једино ту су, како се чини, женским фигурама из јеванђелиста насликана крила, попут Премудрости у пандантифима Богородице Одигитрије у Пећи.¹⁰ У Јошаници је Јован Богослов приказан у седећем положају, главом окренут ка фигури анђела – божанској Премудрости, сличног решења као у Никодимовом четворојеванђељу. У односу на ту минијатуру, у оба примера из монументалног сликарства је приказан и млади Прохор, како записује речи Светог Јована. Код тих примера је и архитектонска кулиса другачије решена.

Иконографски другачије су представе анђела које су осликане како слећу ка јеванђелистима, те као Божији весници надахњују ауторе да саставе своја дела. У Богородици Љевишкој (око 1310), у зони између јужног и северног пара пандантифа, насликана је Премудрост у облику анђела, који обема рукама пружају ротулусе према јеванђелистима (ПАНИЋ, БАБИЋ 2007: 50, 70–71, црт. 118). Слично иконографско решење је примењено и у Старом Нагоричину (око 1317), само је овог пута персонификација Премудрости приказана како долеће из леђа јеванђелисте (ТОДИЋ 1993: 95–96;

¹⁰ Овде морамо разликовати представе женских фигура, младих девојака, без крила и оних са крилима, као и приказе анђела. Знатно се чешће у средњовековној уметности, као по стандарду, појављују слике девојака без крила.

МАРКОВИЋ 2015: 123). Слично решење као у Богородици Љевишкој је примењено у најзначајнијој задужбини Мрђавчевића – Марковом манастиру (1376/1377)¹¹ – где су такође персонификације божанске Премудрости представљене у зони пандантифа, на северној и јужној страни. Овде су оне означене натписом $\sigma\omega\phi\iota\alpha$, указујући на женске фигуре са крилима које долећу ка писцима јеванђеља и упућују им благослове (ТОМИЋ-ЂУРИЋ 2019: 76; МАРКОВИЋ 2020: 111–128). Персонификације Премудрости су нашле своје место и на пандантифима приправе католикона Лесновског манастира (1349), задужбине деспота Јована Оливера. Оне су ту насликане уз четворицу главних црквених отаца – Јована Златоустог, Василија Великог, Атанасија Великог и Григорија Богослова (ХАРИСИЈАДИС 1973: 91; ГАБЕЛИЋ 1998: 162). Организација композиција одговара стандардном приказу јеванђелиста у тренуцима док састављају текст. Божанске Премудрости приказане су у облику анђела који слећу ка писцима, одевене у црвене хаљине, налик анђелу смештеном иза представе Јована Богослова у Никодимовом четворојеванђељу.

Храмови из времена Лазаревића и Бранковића још чешће у свом сликаном програму на пандантифима имају представе јеванђелисте у присуству персонификација божанске инспирације. Штавише, ретки су споменици у којима су аутори јеванђеља приказивани без инспирација (СТАРОДУБЦЕВ 2016: 234). У монументалном сликарству Моравске Србије, божанска Премудрост може се, поред Јошанице, пронаћи још у Љубостињи, Новој Павлици, Копорину и могуће Велућу. И у тим споменицима је она представљена у облику анђела који слећу ка писцима јеванђеља (СТАРОДУБЦЕВ 2016: 235).¹² Наведени примери сведоче у прилог томе да је представљање персонификација Премудрости у уметности Моравске Србије било знатно присутније у односу на старија времена што, између осталог, указује на интензивнији утицај престонице византијског сликарства и уметности уопште у време династије Палеолога.

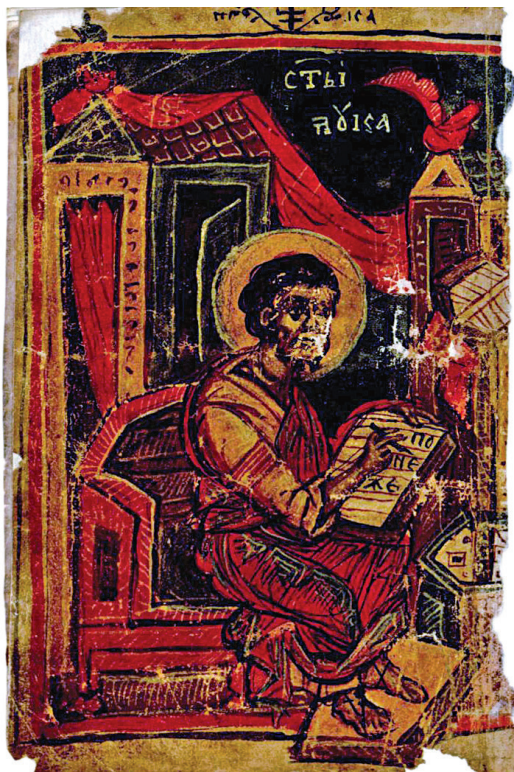
Никодимово четворојеванђеље по начину обраде ликова, архитектонске кулисе, свакако припада уметности епохе Палеолога. Иако се не сме искључити могућност да је монументално сликарство утицало на настанак ових минијатура (што се уочава најпре у појави плаве позадине), сличности по иконографском, али и колористичком решењу¹³, можемо увидети и са два рукописа с краја XIV, односно прве половине XV века.¹⁴ У питању су такође четворојеванђеља српског порекла, која су, попут Никодимовог, пронађена у Македонији.

¹¹ З. Јанц износи да се „по извесним индикацијама” минијатура јев. Луке може везати за Марков манастир (ЈАНЦ 1956: 110; АНДРЕЈЕВИЋ-КУН 1970: 48; ЗОРИЋ 2005: 131).

¹² У Раваници, Ресави, Рамаћи приказане су младе девојке покрај јеванђелиста (СТАРОДУБЦЕВ 2016: 234).

¹³ Сличност, али само у колориту, можемо приметити и са млађом минијатуром јеванђелисте Матеја из рукописне збирке манастира Свете Катарине на Синају (Sin. slav. 1) (ПРОЛОВИЋ 2016: 332; 2021: 103–160), као и са Четворојеванђељем из збирке Музеја Српске православне цркве (бр. 357) датованим у пету деценију XV века (ОТАШЕВИЋ, РАКИЋ и др. 2016: 323–326).

¹⁴ Како је већ приметила Е. Мусакова доводећи у везу са споменицима Охридске школе с краја XIV и почетка наредног столећа (МУСАКОВА 1993: 353).

Сл. 5. Јеванђелиста Лука, Ђуришко четворојеванђеље, НБС Рс 7, л. 120^v (фото: Народна библиотека Србије)

Четворојеванђеље бр. 10 из збирке Хлудова, која сада припада Државном историјском музеју у Москви, поред сликане орнаментике садржи и четири минијатуре са портретима јеванђелиста, који су сигнирани на грчком. Писци јеванђеља су приказани како седе на клупама без наслона, у различитим радњама (Матеј и Јован пишу, Лука оштри трску, док је Марко ослонио главу на руку). У позадини су различито решене архитектонске кулисе са црвеним велумима. Заједничко свим минијатурама је тамноплави фон у позадини, а доњи део минијатуре је зелене боје (ХАРИСИЈАДИС 1972: 35–42; МАКСИМОВИЋ 1983: 108–109).

Други сродан споменик је Ђуришко четворојеванђеље (Сл. 5), писано на хартији, које је датовано у четврту деценију XV века (ХАРИСИЈАДИС 1965: 203–204; МАКСИМОВИЋ 1983: 124–125; ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ, ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ и др. 1986: 13–14; ОТАШЕВИЋ, РАКИЋ и др. 2016: 321–323). У њему се чува једна, целостранична, минијатура испред Јеванђеља по Луки. Наиме, на листу 120^v приказан је портрет јеванђелисте Луке, а недостатак листова

испред осталих јеванђеља упућује на претпоставку да су се и ту налазили портрети аутора – светих Матеја, Марка и Јована. Нескладних пропорција, јеванђелиста Лука приказан је док испишује почетак текста свог јеванђеља. Он седи на клупи са наслоном, стопалима ослоњен на подножник, а испред њега су сталак са прибором за писање и пулт са књигом. У позадини су две грађевине, повезане црвеним велумом. Минијатуру Ђуришког четворојеванђеља одликује интензиван колорит са великим контрастима. Јеванђелиста, са златним нимбом око главе, одевен је у окер хитон и црвени химатион са плавим и белим акцентима. Инкарнат је тамноокер. Архитектонска кулиса осликана је нијансама жуте, зелене и мрке боје. На основу сачуваног записа, познато је да се рукопис чувао у Ђуришком манастиру, у области Овчег поља, педесетак километара источно од Скопља. По том манастиру је и назван у стручној литератури.

Осим наведених рукописа, пажњу морамо скренути и на старији рукопис, који је својим садржајем, као и иконографским особеностима минијатура, близак Никодимовом четворојеванђељу. То је Четворојеванђеље бр. 648 (Сл. 6) из Народне

Сл. 6. Јеванђелиста Јован, Четворојеванђеље, НБС Рс 648, л. 170^в
(фото: Народна библиотека Србије)

библиотеке Србије, писано на пергаменту (ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ, ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ и др. 1986: 345–347; ОТАШЕВИЋ, РАКИЋ и др. 2016: 293–294). У њему је сачувана једино минијатура јеванђелисте Јована. Остаци отргнутих листова испред осталих јеванђеља упућују, ипак, на закључак да су се и у оквиру овог кодекса налазиле минијатуре са ауторским портретима Матеја, Марка и Луке. Рукопис је датован у доба Српског царства, у шесту деценију XIV века (ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ, ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ и др. 1986: 345–347; ОТАШЕВИЋ, РАКИЋ и др. 2016: 293–294). На л. 170^v, приказан је Свети Јован како седи на богато украшеној окер клупи без наслона, ногама ослоњен на црвени супеданеум, док исписује књигу коју држи на коленима. Левом руком придржава кодекс, док десном записује почетне речи свог јеванђеља. Испред Јована налазе се постоље са прибором за писање и отворен кодекс са, такође, исписаним почетним речима Јеванђеља по Јовану (Јн. 1: 1 „У почетку беше Реч, и Реч беше у Бога, и Бог беше Реч“). Светитељ је одевен у плави хитон и окер химатион, а набори су истакнути зеленим и златним акцентима. Инкарнат је рађен окером, оплеменен ружичастим тоновима, а око главе јеванђелисте је златни ореол. Позадину минијатуре затварају две тамноцрвене грађевине завршене плавим крововима, прекривене и повезане црвеним велумом, док су преостали делови композиције испуњени зеленом бојом, ретко заступљеним решењем у минијатурном сликарству.¹⁵

Имајући у виду све наведено, може се закључити да је Никодимово четворојеванђеље изразито особен рукопис. Када се узме у обзир да је тај рукопис пронађен у Македонији, те да су пронађене иконографске и стилске сличности са другим рукописима каогод и монументалним сликарством, такође насталим на територији Македоније, склони смо претпоставци да је рукопис о коме је реч настао на наведеној територији, у неком од српских провинцијских скрипторијума, по предлошку пореклом из неког значајног уметничког средишта, Солуна, са Свете Горе или из Сера.

У циљу даљих, будућих, истраживања Никодимовог четворојеванђеља неопходна је свеобухватна палеографска, кодиколошка и текстуална анализа тог рукописа не би ли се прецизније утврдили време и место његовог настанка и, евентуално, открио предложак његових минијатура. С обзиром на то да су пронађене аналогije са споменицима Моравске Србије, не сме се искључити ни могућност да је она можда имала удела у развоју стилских и иконографских карактеристика српског минијатурног сликарства позног XV века и периода турске власти.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

АНДРЕЈЕВИЋ-КУН, Нада (ур.). *Музеј примењене уметности: водич*. Београд: Музеј примењене уметности (ANDREJEVIĆ-KUN, Nada (ur.). *Muzej primenjene umetnosti: vodič*. Beograd: Muzej primenjene umetnosti), 1970.

¹⁵ Иако малобројни, познати примери зелене позадине налазе се на неколико споменика српског иконописа. Вид. ЖИВКОВИЋ 2021: 149–181.

- ВРАНЕШЕВИЋ, Бранка. „Пример персонификације божанске премудрости у Радослављевом јеванђељу.” *Ниш и Византија IX*. Ур. М. Ракоција. Ниш: Град Ниш, Универзитет, Нишки културни центар (VRANEŠEVIĆ, Branka. „Primer personifikacije božanske premudrosti u Radoslavljevom jevanđelju.” *Niš i Vizantija IX*. Ур. М. Rakocija. Niš: Grad Niš, Univerzitet, Niški kulturni centar), 2011, 377–388.
- ВРАНЕШЕВИЋ, Бранка. „Муза-божанска премудрост: један антички мотив и његова трансформација у хришћанском контексту.” *Ниш и Византија X*. Ур. М. Ракоција. Ниш: Град Ниш, Универзитет, Нишки културни центар (VRANEŠEVIĆ, Branka. „Muza-božanska premudrost: jedan antički motiv i njegova transformacija u hrišćanskom kontekstu.” *Niš i Vizantija X*. Ур. М. Rakocija. Niš: Grad Niš, Univerzitet, Niški kulturni centar), 2012, 415–428.
- ВЪЛКОВА, Младост. „Лакираните минијатури в Никодимовото евангелие НБКМ 41.” У: *Beati possidentes. юбилеен сборник, посетен на 60-годишнината на проф. д-р Боряна Христова*. Софија, 2012, 93–104.
- ГАБЕЛИЋ, Смиљка. *Манастир Лесново: историја и сликарство*. Београд: Стубови културе (GABELIĆ, Smiljka. *Manastir Lesново: istorija i slikarstvo*. Beograd: Stubovi kulture), 1998.
- ЂУРИЋ, Војислав Ј., Сима Ћирковић, Војислав Кораћ. *Пећка патријаршија*. Београд: Југословенска ревија (ĐURIĆ, Vojislav J., Sima Ćirković, Vojislav Korać. *Pečka patrijaršija*. Beograd: Jugoslovenska revija), 1990.
- ЖИВКОВИЋ, Милош. „Триптих из манастира Свете Катарине на Синају – непознато дело старог српског иконописа.” *Зборник радова Византолошког института* (ŽIVKOVIĆ, Miloš. „Triptih iz manastira Svete Katarine na Sinaju – nepoznato delo starog srpskog ikonopisa.” *Zbornik radova Vizantološkog instituta*) 58 (2021): 149–184.
- ЗОРИЋ, Иванка (ур.). *55 година Музеја примењене уметности*. Београд: Музеј примењене уметности (ZORIĆ, Ivanka (ur.). *55 godina Muzeja primenjene umetnosti*. Beograd: Muzej primenjene umetnosti), 2005.
- ЈАНЦ, Загорка. „Минијатура јеванђелисте Луке из XVI века.” *Зборник Музеја примењене уметности* (JANC, Zagorka. „Minijatura jevanđeliste Luke iz XVI veka.” *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti*) 2 (1956): 110–111.
- МАКСИМОВИЋ, Јованка. „Четворојеванђеље Старчеве Горице.” *Зборник за ликовне уметности* (MAKSIMOVIĆ, Jovanka. „Četvorjevanđelje Starčeve Gorice.” *Zbornik za likovne umetnosti*) 12 (1976): 59–67.
- МАКСИМОВИЋ, Јованка. *Српска средњовековна минијатура*. Београд: Просвета (MAKSIMOVIĆ, Jovanka. *Srpska srednjovekovna minijatura*. Beograd: Prosveta), 1983.
- МАНО ЗИСИ, Катарина. „Четворојеванђеље попа Никодима из рукописне збирке манастира Хиландара.” *Археографски прилози* (MANO ZISI, Katarina. „Četvorjevanđelje popa Nikodima iz rukopisne zbirke manastira Hilandara.” *Arheografski prilozi*) 20 (1998): 75–83.
- МАРКОВИЋ, Ивица. „Генеа иконографије Премудрости у споменицима градитељске епохе Немањића из прве половине XIV века.” У: *Јухорска чтења. Звезде над Јухором*. Ур. Димитар Атанасов, Голуб Јашовић, Предраг Драгојевић. Својново – Крушевац: Историјски архив Крушевац – Удружење за културу и уметност Логос Својново (MARKOVIĆ, Ivica. „Geneza ikonografije Premudrosti u spomenicima graditeljske epohe Nemanjića iz prve polovine XIV veka.” У: *Juhorska čtenija. Zvezde nad Juhorom*. Ур. D Mitar Atanasov, Golub Jašović, Predrag Dragojević. Svojnovo – Kruševac: Istorijski arhiv Kruševac – Udruženje za kulturu i umetnost Logos Svojnovo), 2020, 111–128.

- МАРКОВИЋ, Миодраг. *Свети Никита код Скопља. Задужбина краља Милутина*. Београд: Службени гласник (MARKOVIĆ, Miodrag. *Sveti Nikita kod Skoplja. Zadužbina kralja Milutina*. Beograd: Službeni glasnik), 2015.
- МУСАКОВА, Е. „Минијатурите на Никодимовото четириевангелие от XV век (НБКМ № 41).” У: *Българският петнадесети век*. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методиј”, 1993, 351–355.
- ПАНИЋ, Драга, Гордана Бабић. *Бојородица Љевишка*. Приштина – Београд: Панорама – Српска књижевна задруга (PANIĆ, Draga, Gordana Babić. *Bogorodica Ljeviška*. Priština – Beograd: Panorama – Srpska književna zadruga), 2007.
- ПРОЛОВИЋ, Јадранка. „Илуминација српских рукописа из зрелог средњег века (1299–1371).” У: ПОПОВИЋ, Даница, Драган Војводић (ур.). *Византијско наслеђе и српска уметност II, Сакрална уметност српских земаља у средњем веку*. Београд: Службени гласник (PROLOVIĆ, Jadranka. „Iluminacija srpskih rukopisa iz zrelog srednjeg veka (1299–1371).” U: PROPOVIĆ, Danica, Dragan Vojvodić (ur.). *Vizantijsko nasleđe i srpska umetnost II, Sakralna umetnost srpskih zemalja u srednjem veku*. Beograd: Službeni glasnik), 2016.
- ПРОЛОВИЋ, Јадранка. „Илуминирано српско четворојеванђеље са Синаја (Cod. sinait. slav. 1).” *Црквене студије* (PROLOVIĆ, Jadranka. „Iluminirano srpsko četvoroevangelje sa Sinaja (Cod. sinait. slav. 1).” *Crkvene studije*) 19 (2022): 103–160.
- РАДОЈЧИЋ, Светозар. „Ликови инспирисаних.” У: *Текстови и фреске*. Нови Сад: Матица српска (RAĐOJČIĆ, Svetozar. „Likovi inspirisanih.” U: *Tekstovi i freske*. Novi Sad: Matica srpska), 1965, 9–22.
- РАКИЋ, Зоран. *Српска минијатура XVI и XVII века*. Београд: Службени гласник (RAKIĆ, Zoran. *Srpska minijatura XVI i XVII veka*. Beograd: Službeni glasnik), 2012.
- РАКИЋ, Зоран. „Сликани украс српских рукописних књига од XII до XVII века.” У: ОТАШЕВИЋ, Душан, Зоран Ракић, Ирена Шпадијер (ур.). *Свети српске рукописне књиге (XII–XVII век)*. Београд: Српска академија наука и уметности (RAKIĆ, Zoran. „Slikani ukras srpskih rukopisnih knjiga od XII do XVII veka.” U: OTAŠEVIĆ, Dušan, Zoran Rakić, Irena Špadijer (ur.). *Svet srpske rukopisne knjige (XII–XVII vek)*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti), 2016.
- СТАРОДУБЦЕВ, Татјана. *Српско зидно сликарство у земљама Лазаревића и Бранковића*. I–II. Београд: Институт за историју уметности – Филозофски факултет (STARODUBCEV, Tatjana. *Srpsko zidno slikarstvo u zemljama Lazarevića i Brankovića*. I–II. Beograd: Institut za istoriju umetnosti – Filozofski fakultet), 2016.
- ТОДИЋ, Бранислав. *Српско сликарство у доба краља Милутина*. Београд: Драганић (TODIĆ, Branislav. *Srpsko slikarstvo u doba kralja Milutina*. Beograd: Draganić), 1998.
- ТОМИЋ-ЂУРИЋ, Марка. *Фреске Марковој манастира*. Београд – Битољ: Балканолошки институт САНУ – Архиепископија охридска и Митрополија скопска (TOMIĆ-ĐURIĆ, Marka. *Freske Markovog manastira*. Beograd – Bitolj: Balkanološki institut SANU – Arhiepiskopija ohridska i Mitropolija skopska), 2019.
- ХАРИСИЈАДИС, Мара. „Минијатура јеванђелисте Луке.” *Библиотекар* (HARISIJADIS, Mara. „Minijatura jevanđeliste Luke.” *Bibliotekar*) 3–4 (1965): 203–204.
- ХАРИСИЈАДИС, Мара. „Два српска четворојеванђеља из XIV века у Лењинграду и Москви.” *Зограф* (HARISIJADIS, Mara. „Dva srpska četvoroevangelja iz XIV veka u Lenjingradu i Moskvi.” *Zograf*) 4 (1972): 35–42.

- ХАРИСИЈАДИС, Мара. „Два рукописа попа Никодима.” *Зборник за ликовне уметности* (HARISI-JADIS, Mara. „Dva rukopisa popa Nikodima.” *Zbornik za likovne umetnosti*) 9 (1973): 85–98.
- ЦОНЕВЪ, Бенџо. *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София*. София: Държавна печатница, 1910.
- ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ, Љубица, Мирослава Гроздановић-Пајић, Луција Цернић. *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*. 1. Београд: Народна библиотеке Србије (ŠTAVLJANIN-ĐORĐEVIĆ, Ljubica, Miroslava Grozdanović-Pajić, Lucija Cernić. *Opis ćirilskih rukopisa Narodne biblioteke Srbije*. 1. Beograd: Narodna biblioteke Srbije), 1986.
- МОШИН, Владимир. „Ћирилски рукописи.” У: *Минијатура у Југославији (Април–Јуни 1964)*. Каталог. Ур. Zdenka Munk. Zagreb: Музеј за уметност и обрт, 1964.
- PELEKANIDIS, Stylianos. *The Treasures of Mount Athos: illuminated manuscripts: Miniatures – Head-pieces – Initial Letters*. Vol. 1, The Protaton and the Monasteries of Dionysiou, Koutloumousiou, Xeropotamou and Gregoriou. Athens: Ekdotike Athenon S. A., 1974.
- РАДОЈЧИЋ, Светозар. *Старе српске минијатуре*. Београд: Научна knjiga, 1950.
- РАДОЈКОВИЋ, Бојана (ed.). *Trésors de l'art serbe médiéval: (XIIe–XVIIe siècle): [exposition]* Ville de Paris, Pavillon des Arts, 23 décembre – 5 février 1984. Paris: Pavillon des Arts, 1984.
- SPATHARAKIS, Ioannis. *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453*. I–II. Leiden: Brill, 1981.

Danica B. Komnenović

MINIATURES OF THE FOUR GOSPELS OF PRIEST NICODEMUS (NBKM 41)

Summary

The four gospels of Nicodemus is a medieval manuscript kept in the National Library in Sofia (NBKM 41), while the leaf with a portrait of Saint Luke belongs to the collection of the Museum of Applied Art in Belgrade (inv. no. 1350). The manuscript is dated to the first half of the 15th century. In addition to various ornamental decorations, its illumination also contains full-page miniatures with portraits of the evangelists. Made with tempera on paper, the miniatures are of darker colour with a very rich iconographic solution. The search for possible influences and similar stylistic and iconographic examples refers to the assumption that it was modelled after the prominent monuments of monumental and miniature painting, mainly preserved in the area of today's North Macedonia or Moravian Serbia. Special attention is paid to the representations of angels – the personifications of divine Wisdom, rather rarely depicted standing behind the writers of the Gospels.

Keywords: four Gospels of priest Nicodemus, old Serbian miniature, Wisdom, angels.